

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

В.М. Литвин*

ПРОРИВ ДО ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Щороку напередодні 24 серпня ми писали або читали статті переважно на одну тему і з одним лейтмотивом: в Україні все спокійно, соціальні, міжнаціональні та всілякі інші конфлікти обходять її стороною, сьогодні нам добре, а завтра стане ще краще. І раптом — “помаранчева революція”. Чому і з чого вона вибухнула? Ким і проти кого звернена? І чи це власне революція?

Немає жодних сумнівів у тому, що в ході останніх президентських виборів українське суспільство раптово і стрімко змінило свій стан, самопочуття і великою мірою — усталену впродовж десятиліть психологію. А звідси нові й не менш непрості питання: що і як змінилося, чи є ці зміни необоротними? Нарешті, якими бачимо ми нині самих себе?

Стисло, однозначно і вичерпно, а тим більше по гарячих слідах, на цілу низку запитань не відповісти. Так само учасникам, сучасникам та очевидцям нинішніх перемін важко бути цілком об’єктивними у своїх міркуваннях і висновках. Але це вкрай необхідно — щоб винести уроки з того, що було і що сталося, та врахувати їх у дальшому житті і роботі, яка чекає попереду.

Тектонічні зрушення останніх місяців позначені помаранчевими стрічками та прапорами. Але це лише зовнішнє, те, що на поверхні. І технології, що замовлялися певними силами й розроблялися певними людьми, як і вся атмосфера президентських перегонів, інфікована бацилами протистояння та насичена відповідними методами боротьби, — то все-таки не стільки глибокі причини, скільки привід для суспільного землетрусу. Його коріння сягає значно далі — у перебіг та особливості політичного і соціально-економічного розвитку України з перших років після здобуття незалежності.

Дана стаття є спробою поглянути під цим кутом зору на деякі процеси, реалії та підсумки останнього десятиріччя вітчизняної історії.

Радянський Союз розвалився під натиском системної кризи, яка найбільш наочно і згубно дала про себе знати в економічній сфері. А далі вона перейшла у не менш складні, суперечливі процеси та гострі проблеми трансформаційного періоду. Причому перехід відбувся настільки швидко й обвалью, що ту успадковану кризу просто неможливо було відрізнити від народженої вже новими чинниками.

Такі радикально круті повороти, як відмова від планово-розподільчої системи господарювання та початок вибудовування соціально орієнтованих ринкових відносин, за визначенням не могли датися легко, просто й обійтися без втрат. Проте на світанку незалежності, у перші її роки, труднощі в економіці ще не сприймалися як істотні. Вони затушовувалися, мікшувалися небаченою новизною відчуттів і сподівань, масштабністю оцінок та переоцінок можливостей і ресурсів суверенної

© Литвин В.М., 2005

* Голова Верховної Ради України, доктор історичних наук, професор, академік Національної академії наук України, академік Академії правових наук України, заслужений діяч науки і техніки України, Doctor Honoris Causa Хмельницького університету управління та права

України — геополітичного становища на європейському континенті, звільнення від тягара світових зобов'язань наддержави, який раніше розкладався на всі союзні республіки, запасів корисних копалин, виробничого та інтелектуального потенціалу. І лише в якихось однозначно-гострих випадках проблеми, що дисонували з піднесеними настроями та багатообіцяючими очікуваннями, трактувалися переважно як хвороби росту, що відійдуть самі собою.

Окрім фахівців, тоді ще мало хто помічав органічні, системні вади нашого виробничо-технологічного комплексу, надавав належного значення деформованості структури економіки з її затратним характером, глибокими, до потворності, міжгалузевими диспропорціями, переважанням енергоємних об'єктів та сфер за відсутності достатніх обсягів власних енергоносіїв тощо. А в кінцевому підсумку — доконечній, життєвій потребі в економічній самодостатності, яка незабаром постала на весь зріст. Кінець-кінцем господарський механізм, який у командно-плановому режимі ще хоч якось функціонував, невпинно знижуючи оберти, з виходом України у самостійне економічне плавання, розбурхану стихію перехідного періоду виявився просто непридатним.

Національна економіка, до того жорстко вбудована у загальносоюзний господарський комплекс, відразу ж відчула на собі й масу інших труднощів та загроз. Переважна частина підприємств, а кількість лише тих з них, які перебували у союзному підпорядкуванні, обчислювалася тисячами, була пов'язана з безліччю постачальників та споживачів, поза її межами. Припинення або згорання таких зв'язків після розвалу СРСР поставило під удар цілі галузі.

Окремо слід сказати про енергоносії. За півтора століття запаси донецького вугілля значною мірою вичерпалися, а умови його видобування незрівнянно ускладнилися. З кінця 60-х років союзний Держплан взагалі перестав звертати увагу на проблеми донецьких шахт: вугілля з Кузбасу обходилося дешевше. Водночас, виробничі потужності України були майже повністю переведені з використання вугілля на більш ефективні — нафту та природний газ, які надходили з родовищ Західного Сибіру і Туркменії. Ціни на них були в десятки разів нижчими від світових, тому зниження енергоємності виробництва у ті часи не ставилося і не сприймалося, як серйозне й актуальне завдання. Щодо власних покладів нафти та газу в Україні, то вони швидко вичерпалися, а масштабні геологорозвідувальні роботи для виявлення нових родовищ не проводилися.

На відміну від високорозвинених країн, яких енергетична криза 70-х років змусила істотно, а то й повністю оновити виробництво і перейти на енергозберігаючі технології, радянська економіка так і залишилася марнотратною, і не лише у цьому сенсі. Тому залежність від сибірських та середньоазійських енергоносіїв, що дуже болісно дала про себе знати, як тільки Україна опинилася перед необхідністю оплачувати їх за реальними, тобто світовими цінами, зажадала і неабиякої психологічної перебудови.

Це була одна з багатьох — хоча, безумовно, далеко не остання — проблема, що виникла після здобуття незалежності. Адже реформи в Росії, які почалися з лібералізації цін, призвели перш за все саме до стрімкого зростання вартості енергоносіїв. За 1992 рік ціни на природний газ злетіли у сто разів, на нафту — в триста. Для Росії, що їх експортувала, отримуючи тверду валюту, це не стало чимось приголомшливим. А от Україна, як імпортер величезних обсягів нафти і газу, надовго опинилася у надзвичайно складному становищі. Втім, воно не особливо змінилося і донині.

З колосальною силою закрутилася інфляційна спіраль. Щоб виплачувати заробітну плату мільйонам бюджетників, уряд змушений був випускати не забезпечені матеріальними цінностями грошові знаки. За 1992 рік купоно-карбованець знецінився у 20 разів, за 1993 рік — у 100. Хоча віддруковані за кордоном гривні вже зберігалися у сховищах Національного банку, економічна ситуація не дозволяла провести грошову реформу. Восени 1994 року в обігу з'явилася 500-тисячна купюра, реальна вартість якої не перевищувала чотири долари США, а наступного року — купюра номіналом в мільйон купоно-карбованців.

За цих умов відбувалася швидка доларизація економіки. Однак, валюти не вистачало для обслуговування операцій з купівлі-продажу, і в Україні набув поширення примітивний натуральний обмін, який для благозвучності назвали бартером. Такі операції практично не піддавалися оподаткуванню, а відтак не впливали на поповнення доходної частини бюджету. Швидкими темпами наростала тінізація економіки, катастрофічно збільшувалися неплатежі за продані товари і надані послуги. Частішали затримки з виплатою заробітної плати або й факти повного її припинення.

У відчаї уряд почав повертатися до директивних методів господарювання. Зокрема, було запроваджено фіксований курс купоно-карбованця щодо долара й рубля, що провокувало вивезення валюти за кордон і дальшу бартеризацію економіки.

Зубожіння все більшої маси людей, які не знаходили себе у новому, жорсткому і прагматичному світі, відбувалося паралельно зі збагаченням тих, хто мав доступ до фінансових потоків і шматував державний бюджет, формуючи власні капітали. Наживалися на всьому — різниці між вільними ринковими і контрольованими державою цінами, наявності кількох обмінних валютних курсів, субсидіях, які поверталися державі знеціненими купоно-карбованцями, на експортних та імпорتنих пільгах тощо.

Тоді ж на весь голос заявила про себе і така засаднича складова ринкової трансформації економіки, як реформування майнових відносин. Канонічно декларований в СРСР загальнонародний характер власності на засоби виробництва був нічим іншим, як однією з ширм, якими прикривалися тоталітарна сутність держави, партійно-чиновницьке всевладдя та свавілля. Проте мало що змінилося і з настанням нових часів - “загальнонародна” власність автоматично переходила у розпорядження тієї ж незліченної рати представників владного істеблішменту та господарського генералітету.

Формально процеси роздержавлення та приватизації здійснювалися на справедливих засадах: кожний громадянин отримував документ про право власності на частку засобів виробництва, що знаходилися у розпорядженні держави. Тобто, на якийсь час ставав власником цінних паперів і навіть мільйонером, бо виміром того надбання були знецінені купоно-карбованці.

Однак, саме на якийсь час: робітники залишилися робітниками, а не капіталістами. Не стала капіталістами й більшість чиновників — ті, хто не виявив підприємницького хисту або не мав можливості конвертувати доступ до влади у власність і капітал.

Масштабна сертифікатна приватизація не зробила реальними власниками 19 мільйонів громадян України. Взявши участь у широко розрекламованому аукціоні, вони надалі навіть не оформляли право власності на акції, що не обіцяли реальних дивідендів. 7,8 млн. осіб взагалі відмовилися від участі в сертифікатній приватизації. А ті, хто отримав акції і став номінальним власником, не дістали доступу ні до установчих документів приватизованих підприємств, ні до достовірної інформації про те, хто ж став їхнім справжнім власником. Врешті-решт після наступних емісій “цінні папери” таких акціонерів перетворилися на нічого не варті клаптики.

Натомість досить швидко з’явився прошарок “нових українців”, які правдами й неправдами заклали підвалини своїх статків та подбали про передумови дальшого їх примноження. Скориставшись слабкістю держави і влади, що ще не встигла як слід сформуватися, ця відносно невелика група людей зуміла захопити командні висоти в економіці та контроль за нею.

Приватизація не стала потужним джерелом бюджетних надходжень, а відтак — фінансової підтримки соціально-економічного розвитку країни. Впродовж 11 років (до 2002 р. включно) державний бюджет отримав від неї не більше 6 млрд. гривень. Іншими словами, половину національної економіки було оцінено десь в 1 млрд. доларів США.

Провал сертифікатної приватизації — не остання причина того, що в Україні не сформувалося достатньо потужне мале і середнє підприємництво, на базі якого у розвинених

країнах виник, утвердився й успішно існує середній клас. Ми на добрий порядок поступаємося перед ними за таким показником, як кількість малих підприємств на 10 тис. населення: всього 53 таких підприємства у нас проти 500-700 у них. Щодо частки цих структур у загальних обсягах виробництва продукції (робіт, послуг), то порівняння виглядає так: в Україні — не більше 8 відсотків, у лідерів економічного світу - від 50 до 60.

Ще одну причину невдач у створенні прошарку масового власника слід шукати і в менталітеті, вихованні покоління, привчених впродовж багатьох десятиліть обслуговувати державну економіку, покладатися лише на державну владу та цілком від неї залежати. У тій же Європі, на яку ми нині орієнтуємося, так званий “третій стан” народжувався, одночасно створюючи капіталістичну економіку, ще з XVII-XVIII століть. А в нас пересічному громадянину перебудовуватися було просто ніколи. І очевидна вина влади в Україні полягає у тому, що вона не тільки не ламала застарілих шаблонів, стереотипів та пересудів у свідомості людей, а навпаки, своєю ідеологією та практикою всіляко сприяла їх закріпленню. Той самий пересічний громадянин утверджувався в думці, що бізнес, ділова ініціатива, зрештою, більш-менш пристойний достаток — то все від лукавого, злодійство, шахрайство й обман трудового народу.

Чи могли первинна приватизація, первісне накопичення капіталу здійснюватися з меншими помилками, зловживаннями і втратами? Могли. Але тільки в тому разі, якби суспільство було організованим і консолідованим, спроможним постійно, реально та жорстко контролювати державний апарат. Проте в посткомуністичних державах — і Україна щодо цього не виняток — чиновницька верства, яка у нас традиційно ототожнюється з державою і владою, залишилася корпоративно-згуртованою і замкненою кастою — такою, якою вона сформувалася за попередні десятиліття. Суспільство ж, навпаки, було атомізованим, розрізненим і роз’єднаним політично та психологічно, нездатним діяти спільно, усвідомлено та скоординовано. А відтак ефективно протистояти негативним процесам і тенденціям, що наростали в економіці, політиці та інших сферах.

Для створення сильних, активних та дієздатних громадських організацій, як невід’ємних атрибутів громадянського суспільства, потрібне було не лише повалення тоталітарного ладу, а й реальне подолання наслідків його багатолітнього панування, пережитків та рецидивів.

Не можна було назвати простою й однозначною ситуацію, що склалася у перші роки незалежності України і в її політичному житті — навіть з урахуванням того, що безпрецедентні за глибиною, характером та масштабами переміни відбулися мирно, без гострих і відкритих громадянських конфліктів. Давно і міцно укорінений владний інстинкт спонукав професійних його носіїв порвати з союзним центром, піддати осуду найбільш ганебні сторінки минулого і визнати нову Україну спадкоємицею УНР, прийнявши зовнішні її атрибути — музичну редакцію гімну “Ще не вмерла Україна”, синьо-жовтий прапор і тризуб. Проте за способом мислення і дій, ці люди у переважній більшості навряд чи скільки-небудь суттєво змінилися. Політична диктатура остаточно не зникла, принаймні, в найбільш характерних своїх рисах та ознаках, а перемістилася в радянський сегмент влади. Точніше — в пострадянський, оскільки поряд з радами вже виникла і почала функціонувати президентська влада.

Між парламентом, який перебрав від Компартії практично всеосяжні повноваження і, ясна річ, не горів бажанням їх позбутися, та президентом, який хотів мати і реалізувати подібні ж прерогативи, стали поглиблюватися суперечності. Головна з них полягала у тому, що кожна з обох сторін поставила за мету вибудувати, спираючись на конституційні норми, свою власну вертикаль.

Інакше кажучи, на владному Олімпі виникло тертя, і породили його не особистісні причини — хоча це теж не можна було скидати з рахунку, а головним чином — недосконалість Конституції. Положення Конституції УРСР 1978 року про те, що народ здійснює державну владу через

Ради народних депутатів, які становлять політичну основу України, а всі інші державні органи — підконтрольні і підзвітні Радам, було відверто декларативним: над радами усіх рівнів скрізь і завжди височіли партійні комітети. Та коли КПРС-Компартія України пішли з політичної сцени, ця суто словесна формула раптово набула цілком конкретного змісту. І відразу ж зіткнулася з нормою, що була внесена Верховною Радою в текст чинного Основного Закону при заснуванні президентської посади: “Президент України є главою держави і главою виконавчої влади України”.

Не можна сказати, що в цій правовій колізії зосередилися вся гострота, складність і проблематика того періоду. Але вона, ставши логічним наслідком вмонтування інституту президентства у політичний лад, який сформувався й усталився в іншій, відмінній від незалежної України державі, за принципово інших суспільно-політичних та соціально-економічних умов, великою мірою вплинула на зміст, спрямування та тонус усього дальшого політичного життя. Причому не в кращий бік: незгоди між президентом і парламентом долучили до об’єктивно невідворотних труднощів і чимало штучних бар’єрів та вибоїв на шляху, яким пішли в пострадянську епоху держава та суспільство.

Насувалися і нагромаджувалися нагальні проблеми, від розв’язання яких залежали життєдіяльність і майбутнє країни, а вищі владні інституції та посадові особи у форматі “президент-парламент-уряд” дедалі більше замикалися на собі, своїх внутрішніх розборках, коло їхніх інтересів зміщувалося у площину з’ясування стосунків: хто у державному домі головніший, чия влада вища, у кого більше прав та повноважень... Гальмувалися, ще не встигнувши як слід розгорнутися, започатковані й оприлюднені на цілий світ реформи, втрачалось почуття перспективи, не реалізувалися важливі поточні завдання. У кінцевому підсумку катастрофічно погіршувалися економічна ситуація, замаячила загроза паралічу державних органів управління.

Але суспільство вже переставало бути пасивним, покірним і безсловесним; у людей викликали нехай почасті ще інстинктивний, стихійний, але потужний опір верхівковій інтриги та боріння, далекі від їхніх насущних інтересів. У червні 1993 року застрайкували шахтарі Донбасу, їх тут же підтримали на інших підприємствах регіону. Головною вимогою страйкарів було проведення всеукраїнського референдуму про довіру президентові, парламенту і радам всіх рівнів. Врахувавши його, Верховна Рада прийняла рішення достроково припинити повноваження обох гілок влади і призначила вибори нового складу парламенту на березень, а президента — на червень 1994 року.

Вибори і стали тим легітимним способом, яким було відчутно послаблено критичне загострення суспільної напруги. За їх підсумками із 188 депутатів, які балотувалися на новий термін, 138 до парламенту не потрапили, а на президентському посту Л. Кравчука змінив Л. Кучма.

У жовтні 1994 року новий глава держави оприлюднив у Верховній Раді свою програму ринкових реформ. Їй передувала оцінка становища, яке склалося внаслідок небажання або неспроможності попереднього керівництва здійснювати ці перетворення. Вона була різкою і категоричною: “Україна переживає небувалу за рівнем економічну кризу. Розвалюється фінансова система, серйозно загострилася проблема спаду виробництва, деградує соціальна сфера, система освіти, науки та культури, посилюється зубожіння населення, катастрофічно зростає злочинність. Наростає політична напруга. Виникли та набувають розвитку антидержавні настрої певної частини населення. Йдеться, по суті справи, про системну кризу суспільства, що загрожує самим підвалинам незалежності та просто виживанню української нації”.

Всупереч протидії частини депутатів парламент зумів реально оцінити ситуацію й утворити більшість, яка погодилася з запропонованою новообраним президентом програмою ринкових реформ. В центр її було поставлено перехід від повзучого, некерованого і безконтрольного роздержавлення до широкомасштабної приватизації, формування фондового ринку та банківської

системи, утвердження відкритої економіки, входження України у світовий економічний простір.

Останнє значною мірою залежало від розв'язання ядерної проблеми. Ядерний потенціал України, який дістався їй у спадок від Радянського Союзу, був за своєю потужністю третім у світі. Багато хто і у Верховній Раді, і в суспільстві вважав, що тільки така зброя може гарантувати національну безпеку. При цьому не бралось до уваги, зокрема, що "ядерна кнопка", тобто пульт управління стратегічними ракетами, розміщеними на території України, перебувала в розпорядженні президента Російської Федерації. А час ішов, і через зволікання у цій сфері відносини України з США та іншими західними країнами зависли у стані невизначеності. Наша держава залишалася єдиною з посткомуністичних країн, на яку не поширювалися програми фінансової допомоги Заходу здійсненню ринкових реформ.

Давноочікуваний вирішальний крок у реалізації проголошених декларацій було зроблено 16 листопада 1994 року: Верховна Рада ухвалила постанову про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. А через кілька днів, 19 листопада, розпочався державний візит президента України до США, результатом якого стало підписання Хартії українсько-американського партнерства, дружби та співробітництва. Через рік було створено українсько-американську міждержавну комісію на чолі з Л.Кучмою і віце-президентом США А.Гором. Вона зарекомендувала себе як досить дієвий механізм реалізації стратегічного партнерства і постійного діалогу двох країн.

Кредити, що стали надаватися Україні урядами США, ФРН, Італії, інших держав та міжнародними організаціями, допомагали зводити кінці з кінцями у платіжному балансі. І насамперед — у розрахунках з Росією і Туркменістаном за поставку енергоносіїв. Україна вийшла на третє місце у світі, після Ізраїлю та Єгипту, за обсягами фінансової підтримки від США.

На жаль, тоді не було створено необхідних передумов для того, щоб на зміну "швидкій допомозі" у формі державних кредитів, приходили прямі інвестиції, посилювався приплив приватного зарубіжного капіталу, передусім у виробничу сферу. Цей процес поживався, і то відносно, лише пізніше. За 1995-2004 рр. присутність американського капіталу в Україні зростає з 97 до 1075 млн. доларів, британського — з 34 до 686 млн., нідерландського — з 12 до 464 млн., німецького — з 101 до 441 млн., російського — з 19 до 378 млн. доларів.

Загалом, зарубіжні інвестиції збільшилися за цей час з 484 до 6658 млн. доларів. Темпи ніби й пристойні, але це лише на фоні мізерного рівня 1995 року. У розрахунку на душу населення прямі іноземні інвестиції в нашу економіку не перевищують 140 доларів проти 370 доларів у Росії, 1000 — у Польщі, 2400 — в Угорщині, 4000 — у Чехії. Чимало зарубіжних фірм згорнули за останнє десятиріччя свою діяльність в Україні через нестабільну урядову політику щодо іноземного капіталу, корумпованість чиновників та інші фактори. Далася взнаки й настороженість певної частини суспільства: мовляв, проникнення чужих грошей у національну економіку ставить під загрозу державну незалежність. Хоча такий похмурий висновок нікому не спадає на думку в інших країнах, у тому числі економічно розвинених, де присутність іноземних інвестицій, і в немалих обсягах, — річ звична, звичайна і нікого не лякає.

Реалізація курсу економічних реформ передбачала і суттєве зниження податкового навантаження та зростання стимулюючої ролі податкової системи стосовно виробництва. За немалих бюджетних складнощів вдалося знизити максимальну ставку прибуткового податку з фізичних осіб з 90 відсотків у 1994 році до 40 — у 1999-му. Зменшилися податки на прибуток і додану вартість, послабилися податковий тиск на сільських товаровиробників і малий бізнес, податкове навантаження на фонд оплати праці. І все ж до справжнього реформування податкової системи було ще далеко, його контури лише окреслювалися.

За всієї важливості здійснюваних заходів масштаби тіньової економіки залишалися зіставними за своїми оборотами з легальною, тобто оподатковуваною, і більше того, продовжували

зростати. Корумпованість державного апарату була такою, що підприємці, які не мали “даху” в органах влади, не вважали за потрібне або й просто боялися показувати реальні обсяги та результати своєї діяльності. Подібної ж лінії дотримувався і бізнес, наблизений до державного апарату або зрощений з ним: доходи таких структур були непомірно високими і неспівставними з тими, яких можна було досягти за конкурентних ринкових умов.

Восени 1996 року було здійснено грошову реформу, що створило об’єктивне підґрунтя для припинення “втечі” вітчизняних капіталів за кордон і для залучення іноземних інвестицій. Щоправда, реформа супроводжувалася встановленням і наступним підтриманням завищеного курсу гривні щодо долара США та інших валют, що явно не відповідав її реальній купівельній спроможності і кризовому стану української економіки.

Це, зокрема, відчутно позначилося на нашому експорті. Та коли восени 1998 року під впливом російського дефолту гривня наполовину знецінилася, зовнішня торгівля стала найбільш динамічною сферою. Питома вага експорту товарів та послуг в структурі ВВП збільшилася з 26 відсотків в 1993 році до 42 відсотків у 1999-му. Причому зростання припало переважно на країни Європейського Союзу. У 1999 році частка розвинених держав Заходу в українському експорті сягнула 64 відсотків з відповідним його зменшенням стосовно країн СНД та Балтії.

Парламентські та президентські вибори 1994 року потроху вгамували політичні пристрасті, вивели на авансцену суспільного життя чимало нових дійових осіб, але не зуміли розв’язати кризи самої влади. Залишалася незрозумілим, якою ж державою є Україна - парламентською, парламентсько-президентською, президентсько-парламентською чи президентською.

Відповідь на це питання доводилося шукати за дуже складних і специфічних умов. Чим далі, тим більше затяжна економічна та соціальна криза пояснювалася вже не стільки спадщиною тоталітарного минулого, скільки неготовністю чи нездатністю нових владних структур справлятися з труднощами і проблемами перехідного періоду, не кажучи про системне їх прогнозування та своєчасне попередження.

Не було й особливих надій на швидке і адекватне вимогам часу вдосконалення організації та діяльності системи державної влади. Конституція УРСР 1978 року, що продовжувала залишатися чинною, зазнала більше двохсот змін, які подеколи суперечили одна одній або первинному тексту Основного Закону. Зрозуміло, що такий підлатаний та підфарбований правовий документ не був і не міг стати універсальним, повноцінним та ефективним регулятором суспільно-політичного життя.

У вересні 1994 року почала діяти нова Конституційна комісія, сформована за принципом представництва двох гілок влади. Її співголовами стали Президент України Л.Кучма і Голова Верховної Ради О.Мороз. Майже одночасно зі створенням комісії президент вніс до парламенту проект Конституційного закону про державну владу і місцеве самоврядування в Україні з пропозиціями про розмежування влади за законодавчою та управлінсько-розпорядчою лініями. У проекті трансформувалося багато статей чинної Конституції, побудованої, як і всі її радянські попередниці, на засадах фактичної неподільності влади. Верховна Рада мала передати істотну частку владних повноважень президентові — для реалізації вже згаданої статті про запровадження його посади як глави держави і глави виконавчої влади, внесеної до Конституції у 1991 році.

Обговорення проекту, розпочате 22 грудня 1994 року, проходило в гострих суперечках. У багатьох депутатів не викликала ентузіазму ідея обмеження повноважень парламенту опрацюванням та ухваленням законів. За усталеними стереотипами законодавча влада уявлялася їм чимось абстрактним, ефемерним, а виконавча, навпаки, асоціювалася з безпосереднім впливом на конкретні речі і доступом до реальних важелів — перш за все розподілу і перерозподілу матеріальних цінностей та фінансових потоків. Особливо привабливими виконавчі функції виглядали для тих, хто прагнув матеріалізувати владні повноваження у вагомих дивідендах,

максимально скористатися ними у період масової приватизації.

Разом з тим багато хто з парламентаріїв розумів, що ситуація в державі вимагає зміцнення президентської вертикалі влади. 18 травня 1995 року проект зазначеного Конституційного закону було схвалено. Відтоді президент міг формувати склад уряду без затвердження Верховною Радою. Він же очолював і систему місцевих органів виконавчої влади. А ідея збереження місцевої влади у вигляді рад народних депутатів, яку постійно відстоювали комуністи, не пройшла. Органами влади ставали державні адміністрації, главами яких президент повинен був призначати обраних населенням голів відповідних рад. Сфера компетенції місцевих рад звужувалася і зводилася до затвердження місцевих бюджетів та програм територіального розвитку, заслуховування звітів голів адміністрацій. Все інше передавалося держадміністраціям.

Закон був прийнятий, але чинності не набрав, бо для зміни системи влади потрібна була не проста, а конституційна більшість голосів. Для перетворення президентської влади з декларованої на реальну не вистачало ще понад 80 голосів, а набрати їх не дозволяв наявний на той час політичний спектр і розклад сил у парламенті.

Справа, здавалося б, зайшла у безвихідь. За схожих умов Б.Єльцин застосував силу. А от Л.Кучма, як капітан вітрильника, що просувався проти вітру, вдався до своєї — і, треба сказати, досить продуманої — стратегії. За першим етапом його діалогу з парламентом, яким стало перетворення законопроекту “Про державну владу і місцеве самоврядування” в закон, нехай і тимчасово нечинний, послідувала пропозиція керівництву Верховної Ради укласти Конституційний договір між законодавчою і виконавчою владою терміном на один рік - до ухвалення нової Конституції. Згідно з ним згаданий закон набував чинності, а тим часом мав бути розроблений і поданий на розгляд парламенту проект нової Конституції.

Коли О. Мороз — що було цілком прогнозовано — від укладення Конституційного договору ухилився, настав третій, і вирішальний, етап президентсько-парламентського діалогу. 31 травня 1995 року Л.Кучма видав указ про проведення опитування громадської думки щодо довіри громадян України президентові і Верховній Раді. Парламент відповів накладенням на нього вето.

Такий розвиток подій теж прочитувався досить легко. Виникла гостра політична криза, в якій позиції президентської сторони виглядали краще.

Для парламентських опонентів Л. Кучми постановка питання про довіру була не вигідною. Вони не мали конструктивної програми, спроможної протистояти президентській. Не годилася і звична пропагандистська риторика, бо предметом дискусії був уже прийнятий Верховною Радою закон. Інші ж закони, що приймалися простою більшістю голосів, вводилися в дію негайно. То чому б не вчинити так і стосовно цього — тимчасово, до прийняття нової Конституції? Адже всім було ясно, що суперечливість чинного Основного Закону в питанні про державну владу до краю погіршує ситуацію у країні, і затягувати протистояння навколо цього було б просто згубно.

Проглядалася вразливість і в позиції президентської сторони. Згідно з чинною Конституцією референдум міг бути проведений тільки за згоди на це парламенту, а на неї марно було розраховувати. Опитування ж, хоч і не суперечило Конституції, не мало б законодавчих наслідків.

Ситуація розвивалася непередбачувано, але обом сторонам вдалося в останній момент виявити розсудливість і відповідальність, утримавшись від звернення до народу та опрацювавши формулу компромісу. У червні 1995 року Верховна Рада більшістю голосів уклала з президентом України Конституційний договір. Згідно з терміном його чинності Україна ставала на один рік президентсько-парламентською республікою. А вже на цій основі Л.Кучма - знову ж таки за невщухаючого протистояння з парламентом - домогся ухвалення Конституції, яка й надала президентові великі повноваження як главі держави і главі виконавчої влади.

Відкрилася важлива сторінка сучасної історії України, а з нею сподівання на нову якість

державної влади. Якою ця якість стала де-факто, наскільки зрезонувала з суспільними очікуваннями, і маємо судити з перебігу та результатів минулого десятиріччя.

Назвавши свого часу цей період “епоху Кучми”, я виходив з цілком конкретних міркувань. І насамперед з того, що 1994-2004 роки справді пройшли під знаком цієї людини — як політика, громадського діяча, особистості. А також, що теж природно і зрозуміло, у великій залежності від обсягу та важелів влади, які зосередилися в її руках.

Для об’єктивності аналізу, оцінок та висновків треба однаково уникати як перебільшення здобутків — хоча вони є, і незаперечні - так і спокуси кинути камінь услід недавньому лідерові, що сходить з авансцени. А отже, реалістично й неупереджено враховувати його стартові позиції, подолані проблеми і пережиті труднощі — весь, образно кажучи, “профіль” і ступінь складності пройдені ним дистанції. На такому фоні виразніше, рельєфніше постає те, що вже сприймається як аксіома, яка не потребує зайвих пояснень чи аргументів.

Зараз уже ні в кого не викликає сумніву той факт, що Україна відбулася, утвердилася як самостійна і самодостатня держава, достойна того, щоб з нею рахувалися у світі. Відбулася й утвердилася остаточно, необоротно і наперекір всьому — неймовірній складності цього завдання, відсутності бодай найменшого досвіду його реалізації, явним і таємним внутрішнім протидіям та зовнішнім впливам. А якщо відверто, то і всупереч прорахункам, не завжди продуманим рішенням та діям державної влади.

Таким є ключовий, інтегральний результат десятиріччя, в якому було значною мірою матеріалізовано романтичні надії та деталізовано ескізні начерки перших років незалежності. Він, цей результат, народжувався важко, болісно, а тому має бути особливо дорогим нам, усім разом і кожному зокрема.

Україна вийшла з цього періоду, зумівши зберегти — а по суті відродити — свою економіку, перетворивши її з деформованого уламка загальносоюзного народногосподарського комплексу в самодостатній, спроможний уже більш-менш нормально функціонувати на ринкових засадах, організм. А потім і поїсти за темпами зростання валового внутрішнього продукту, й особливо промислового виробництва, лідерські позиції у Європі та світі.

Безумовно, далеко не всі аспекти розвитку економіки та тісно прив’язаної до неї соціальної сфери позначені позитивом. Ми це ясно бачимо. Але, повторю ще раз, так само ясно треба бачити і те, за яких умов усе це доводилося робити: протидіючи стрімкому згортанню власного виробництва при шаленій товарній інтервенції з-за кордону, борсаючись в інфляційних лабетах, балансуєчи на межі економічного колапсу.

До знакових досягнень у новітній історії України належить і її вихід на європейську та світову арену, активне включення у міжнародні процеси. Наведу хоча б кілька промовистих віх на цьому шляху: наша держава вступила до Ради Європи, була непостійним членом Ради безпеки ООН, її представник головував на сесії Генеральної асамблеї ООН.

Нарешті, Україна стала практично єдиною з колишніх союзних республік, де процеси, спричинені раптовим, одномоментним розвалом величезної наддержави, не супроводжувалися широкомасштабними громадянськими конфліктами, силовою конфронтацією, кровопролиттям. Значна заслуга в цьому влади, а ще більша — українського народу з його одвічними мудрістю, терпінням та здоровим глуздом. Так що в словах про мир і спокій, якими відкривається дана стаття, немає і тіні іронії.

Такі лише окремі, укрупнені та принципові позиції, що характеризують обличчя та наслідки минулого десятиліття для України. Є й чимало інших штрихів та резонів, які підтверджують, що прожили ми його не марно і маємо підстави згадати добрим словом як емний і плідний розділ у літопису свого державотворення. Але зробити такий висновок беззастережно, з легким серцем віддати перевагу досягненням над негативом не дозволяє крапка, поставлена в самому кінці цього

періоду — і хронологічному, і політичному.

Нею стала “помаранчева революція”.

Загалом для характеристики того, що відбувалося в нашій державі наприкінці листопада — грудні 2004 року, вже є ціле розмаїття визначень, де на протилежному від “помаранчевої революції” фланзі бачимо й таке: “повзучий державний переворот”. І справді: зробити остаточний, однозначний та вичерпний висновок про бурхливі соціально-політичні та соціопсихологічні процеси ще важко через їх незавершеність. Чи не єдине, про що можна сказати з певністю, - це глибока політична криза в Україні, конфлікт, закамуфльований у процедуру президентських виборів і здетонований своєрідністю, назвемо це так, другого їх туру.

Проте, як здається, навіть прихильники крайньо непримиренних суджень, дефініцій та вердиктів мусили б уже зійтися на тому, що такий сплеск суспільної активності в Україні став не просто спонтанним викидом суспільної енергії - безпрецедентним, різюче-приголомшливим як за числом учасників, так і за формами виявлення ними своєї громадянської позиції. Так само неординарними мали бути обставини, мотиви та імпульси, що подвигли десятки і сотні тисяч людей, яких традиційно прийнято було називати “маленькими українцями”, на те, щоб злитися в єдиному пориві, заявити про свою волю і потім годинами, добами, тижнями відстоювати її в осінню та зимову негоду. І не тільки на київському Майдані, що став за цей час відомим на весь світ сам та прикував увагу світу до України.

Це не набір високих слів. Це беземоційна констатація фактів.

Попри якісь часткові схожості, сценарій, за яким розвивалися події, і перш за все на Майдані, не можна назвати ні сербським, ні грузинським, ані якимось іншим. Це було своє власне, українське, яке поєднало стихійність з організованістю та контрольованістю, що не давали їй перерости в агресію, різкий моральний, політичний і соціальний протест — з миролюбним і яскравим дійством, традиційні форми масових акцій на зразок маніфестацій чи наметового містечка — з колоритними і зрозумілими всім символікою та стилістикою, які пом’якшували сприйняття жорсткого політичного підтексту.

Не можна не відзначити і ще одне, дуже важливе. Велелюдний загал, що у масі своїй постійно і безперервно змінювався, виявив просто-таки незбагненну здатність до самоорганізації та самодисципліни, ні на йоту не поступившись при цьому всім, заради чого він піднявся на масові акції. У цьому сенсі можна погодитися з психологами, які схильні вважати подібний різновид поведінки оборонною агресією, природною реакцією людей на ущемлення їхніх прав та свобод.

І саме їй, цій лінії поведінки, Україна зобов’язана тим, що небачені досі акції за участю десятків і сотень тисяч людей відбулися без помітних інцидентів та відхилень від їх мирного характеру.

Протестна нота, що домінувала у народному хорі, стала виразним сигналом про негаразди у нашому спільному домі. Причому це було проголошено не з високих трибун у порядку, скажемо так, поблажливої самокритики, а з суспільних низів, які заявили про своє неприйняття такої державної влади, свою незгоду з такою її політикою і небажання жити за нав’язуваними нею такими нормами, правилами та канонами.

У цьому розумінні то була справжня революція. Круто повернувши державний та політичний корабель, вона змусила уважно й вимогливо поглянути на зворотні сторони й сумнівні підтексти щойно завершеного етапу - як на причини, що підняли хвилю праведного гніву.

Це з античної доби відома сентенція про дві ознаки благополуччя держави — її багатство і довіру до неї. Формула, можливо, не цілком універсальна, але залишається актуальною на всі часи. У прикладенні до України вона допомагає чіткіше побачити основні лінії розлому між державою, владою і народом.

Нам, як уже було сказано, ще не вдалося як слід сформувати середній клас, що у багатокласових зрілих демократіях має своє політичне та економічне обличчя і дуже важливе

призначення: об'єднуючи численний прошарок людей з пристойним достатком, своєю справою, визначеними життєвими планами і зацікавленістю в їх здійсненні, він слугує одним з обручів, які міцно і надійно скріплюють суспільство, забезпечують політичну та соціальну стабільність.

У нас цей прошарок довго залишався в зародковому, хиткому й непевному стані, формувався надто повільно і практично не впливав на державні та суспільні справи. Натомість відбувалося стрімке майнове, фінансове розшарування, виникли провалля, наелектризований вакуум між тими, хто скотився у зону бідності, та нечисленною групою нових “господарів життя” з захмарними наддоходами.

Не буде перебільшенням сказати, що першим і найдошкульнішим ударом по авторитету влади в очах суспільства та довірі до неї, по надіях людей на майбутнє стала вже згадана цинічно-грабіжницька сертифікатна приватизація. Вона, як і втрата людьми заощаджень, якщо не вбила, то принаймні надовго підірвала віру в демократію і справедливість. А те, що послідувало далі, насамперед масштабні й скандально гучні приватизаційні справи, лише підтвердило: то було не випадкове і не тимчасове збочення. Вибудовувалася антисуспільна, недемократична модель економіки, що не несла ні багатства державі, ні благополуччя переважній частині її громадян.

Так, ми відійшли від жебрацьких зарплат і пенсій, затримок з їх виплатою, від мільярдних заборгованостей. Відійшли, але не надто далеко. Багато, якщо не більшість наших співгромадян, чуючи і читаючи про справді вражаючі макроекономічні показники своєї країни, не перестають розгублено питати себе і владу: а де ж наслідки цього зростання на мікрорівні, у прикладенні до окремо взятої людини та сім'ї? Чому і віддалено не корелюються економіка і соціальна сфера, яким сам Бог велів іти рука об руку, не відриваючись одна від одної?

Люди мають право на таку постановку питання й тому, що не сьогодні і не вчора був озвучений на найвищому рівні, а потім багатократно повторювався постулат стосовно того, що ми свою державу вже побудували і тепер повинні зосередитися на її внутрішньому облаштуванні. Очікувалося, що проект цього облаштування буде однозначно соціальним, передбачатиме не просто дальший розвиток у лінійному режимі, а цивілізаційний прорив до реального “олюднення” політики з орієнтацією на кращі європейські та світові зразки, норми і стандарти, політики, поверненої обличчям до особистості, а не до маси “взагалі”. Надто вже довго цим жертвували, кваплячись вивершити державний каркас, і здавалося, настав час згадати хоча б Демокрита, який не бачив різниці між однією людиною і цілим народом.

На практиці ж ми стали свідками процесів і тенденцій, що дедалі більше розходилися з цим давно назрілим імперативом, який впливає, зрештою, з самого конституційного визначення України як демократичної, соціальної, правової держави. В економіці формувалася кланово-олігархічна модель, а система влади набувала ознак авторитаризму. Практично необмежені повноваження та не менш потужні важелі президентсько-виконавчого сегменту влади і безпосередній клановий вплив на державну політику — поєднання цих двох чинників утворило гримучу суміш величезної руйнівної сили.

З іншого боку, Л. Кучма, ставши сильним президентом, далеко не завжди спрямовував свої можливості туди, де справді потрібно було, як мовиться у відомій байці, “владсть употребить”. Практично нічого не робилося для протидії зближенню та зрощуванню влади, бізнесу і власності. Уже й малодосвідчені в політиці люди з гіркою пересвідчувалися, що майже всі питання у державі вирішуються і справи вершаться в інтересах олігархів та їхніх угруповань.

Зловживання, особливо у процесі приватизації, тотальна корупція та криміналізація державного апарату хоча й визнавалися, однак так, ніби це було щось на зразок невідворотного стихійного лиха, а не свідомі, обдумані і злочинні діяння людей, не обтяжених сумнінням і законослужняністю, розбещених безконтрольністю та безкарністю. А відтак, що не менш прикро визнавати, не наслідок бездіяльності чи й потурання з боку тих, хто мав би з цим злом постійно,

рішуче і безкомпромісно боротися. У такому контексті створений при главі держави Координаційний комітет по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю — структура, безумовно, важлива і за іншої організації життєво необхідна — став декоративним органом, який дуже мало впливав на реальну ситуацію та практичну роботу, якщо впливав взагалі.

Натомість з активністю, гідною кращого застосування, ініціювалися боріння за нові переділи влади і власності, наростала кадрова чехарда, за якою важко було навіть прослідкувати, а ще важче збагнути її ідеологію та мотивацію.

Так замкнулося коло, яке окреслювалося з першої половини 90-х років. Тоді люди ще мали надію, що держава якщо не вступить з ними у діалог, то бодай прислухається до них. Та ілюзії розвіялися, і дуже швидко: владі, зацикленій на своїх внутрішніх розборках, було не до цього. А життєві реалії — на зразок опублікування списків найбагатших людей України — не залишали сумнівів у тому, хто ж справжній хазяїн у цій державі і цьому житті.

Стіна відчуження і нерозуміння, ігнорування інтересів суспільства з відстороненням його від вироблення та реалізації державної політики — усе це породило дуже своєрідну форму симбіозу громадян з державою і владою. А точніше, видимість співжиття, яка впродовж років маскувалася імітацією взаємної лояльності з цілком логічними наслідками - розходженням між словом і ділом, лицемірством, неправдою і фальшю, що стали неписаною нормою поведінки у всіх сферах, на всіх рівнях і тотально підірвали суспільну мораль.

То була неприпустимо висока ціна за спокій, стабільність і громадянський мир. Але під цією оболонкою дедалі більше вчувалися глухі вибухи, частішали поштовхи та зсуви. Цю врешті-решт завершилося виверженням розпеченої суспільної лави, схожої на вулканічну навіть зовні, за своїми іміджевими барвами.

Детонатором цього виверження стали президентські вибори 2004 року.

Те, що протестний потенціал в суспільстві, який сягнув критичної маси ще до завершення президентства Л.Кучми, не виплеснувся назовні раніше, можна пояснити саме надіями на вибори, на те, що вони дадуть змогу мирно і в законному руслі, без застосування якихось екстраординарних засобів, змінити владу. А з нею — ситуацію та порядок у країні, які не влаштовували дедалі більше громадян. І зробити це одночасно з визначенням чи коригуванням напрямів подальшого руху України від роздоріжжя, на якому вона опинилася, моделі її державного устрою, геополітичних, економічних і соціальних пріоритетів, орієнтирів та цілей.

Значущість виборів та ціна їхніх результатів підвищувалися і тим, що повноваження глави держави мали перейти до майбутнього переможця у тому ж обсязі, в якому ними користувався попередник. Питання про конституційну реформу, яка повинна була перерозподілити і збалансувати ці повноваження, насамперед між президентом і парламентом, а відтак легітимно, системно й усталено розсосередити владу, зменшити її концентрацію в одних руках і в кінцевому підсумку примножити демократичний потенціал держави — це питання довго залишалося відкритим і було вирішено вже перед самим фіналом виборчого процесу. Не випадково дехто вважав ставку на нинішніх виборах більшою від життя.

Був ще один чинник, який дає підстави назвати цю кампанію такою, що не має аналогів у новітній історії України — обставини та колізії, що її супроводжували, а головне, масштаби та форми участі в ній суспільних сил. Усе це відразу ж і надовго прикувало увагу всього світу.

Розвинені демократії теж не завжди демонструють виборчі змагання у виключно ідилічних тонах. Але те, що довелося пережити Україні за останні півроку, вирвалося із закріплених та освячених світовими традиціями берегів, а неминуча в таких випадках поляризація політичних поглядів і позицій, електоральних симпатій та антипатій дуже швидко трансформувалася у повсюдне протистояння, гострота і небезпечність якого наростали не щодня — щогодини.

Оцінюючи цей період, пік якого припав на кінець листопада, після другого туру голосування,

я сказав — і не відмовляюся від своїх слів зараз: ми були за крок від громадянської війни. Відповідальність за це лягає на тих людей і ті сили, які ще задовго до офіційного початку президентських перегонів постійно і цілеспрямовано перетворювали у конфліктне середовище всю державу, провокуючи політичні та суспільні незгоди, зіткнення гілок, органів та посадових осіб державної влади, спекулюючи на регіональних, етнічних та релігійних відмінностях, роз'яtringючи історичні рани. Політика “розділяй і владарюй”, в якій їм вживався шлях до безстрокової присутності при державному кермі чи економічній годівниці — політика, яка ніколи не була далекоглядною, моральною і відповідальною — набувала крайніх, абсурдних форм. Особливо коли до неї долучилося таке ж безоглядне прагнення будь-що замортизувати можливі потрясіння для своєї політичної та суспільної ваги, бізнесу, особистої безпеки.

Ця філософія прочитувалася дедалі виразніше, вона була гранично егоїстичною, не залишаючи місця для інтересів держави. В суспільстві згущувалися до фізичного відчуття атмосфера передгрозя, настрої тривоги, непевності й безнадії, нагніталися пристрасті, тиражувалися чорний піар і зловмисна міфотворчість, розсварюючи і розводячи по різні сторони барикад людей, політичні сили та регіони. І залишається дякувати Богу, що ті барикади не перетворилися з символічних у цілком реальні.

У мене не було тоді і немає зараз сумнівів у тому, що від самого початку основним був розрахунок на зрив виборів з наступним пролонгуванням каденції чинного президента і збереженням статус-кво для його оточення. Інакше важко пояснити, чому за заявою глави держави про те, що нинішні вибори будуть найбільш брудними, не послідували адекватні упереджувальні заходи, що їх він зобов'язаний був вживати як гарант дотримання Конституції.

Цей же розрахунок проглядається за більш ніж холодною реакцією на ініціативи Верховної Ради, яка за умов, що стрімко ускладнювалися, намагалася — і, переконаний, це їй в основному вдалося — виконувати функції та призначення єдиного і найбільш легітимного на той момент органу державної влади. Створення нею Тимчасової спеціальної комісії з питань моніторингу реалізації законодавства про вибори Президента України, неодноразові заяви та звернення були спрямовані на владнання проблем та конфліктів, що виникли ще до початку виборчої кампанії, та уникнення й усунення нових, які наростали в її процесі. Можу, зокрема, сказати і про свою пропозицію, висловлену в листі до Президента: провести у нього зустріч кандидатів, керівників Центральної виборчої комісії та гілок державної влади, на якій розглянути всі аспекти забезпечення чесних, прозорих і демократичних виборів.

Усе це не було ні почуто, ні враховано. Тривали і набували масового характеру порушення виборчого законодавства, які призвели до гострої політичної кризи 2004 року.

Аналізуючи рушійні сили та мотивацію масових виступів, неважко побачити — і це вже стало загально визнаною політологічною аксіомою — що вони не зводилися лише до підтримки одного кандидата та несприйняття іншого. Люди вийшли на вулиці (а це залишалося для них єдино можливою формою громадянського протесту) і тому, що побачили реальну загрозу виборів без вибору, без змін, на які вони сподівалися, перспективу консервування держави й суспільства у стані, за якого про народ згадують дуже рідко і то лише як про матеріал для пропагандистських маніпуляцій та об'єкт застосування виборчих технологій.

Ця різноколірна і різновекторна повинь продовжувала поповнюватися, вбираючи в себе різні соціальні потоки, політичні сили і просто людей, які відчували себе — чи прагнули відчувати — громадянами не за визначенням, а за сутністю.

До основних рушіїв “помаранчевої революції” слід безумовно віднести середній клас, що репрезентує, як правило, малий і середній бізнес. Це недавно гнаний і пригнічуваний владою в особі незліченних її реєструючих, дозвільних, контролюючих і всіляких інших органів та служб, ще донині не особливо численний, він раптом впевнено і переконливо заявив про себе. Прем'єра виявилася більш

ніж успішною. І перш за все тому, що ця соціальна група, яка формувалася й гартувалася за не надто тепличного посттоталітарного клімату, першою цей режим “переросла” і виставила йому свій рахунок.

В авангардній колонії бачимо і політичну контр-еліту, представників великого фінансового капіталу. Побувавши свого часу у владі, вони — і насамперед опальні олігархи - не приховують своїх реваншистських настроїв та устремлінь. Тут, цілком очевидно, треба мати на увазі і враховувати таке: затяжне й безкомпромісне протиборство еліт за кризи, що ще не вщухла, і революції, що не завершилася, може спричинитися до злякисного, деструктивного переродження суспільно-політичної ситуації.

Як у всі часи суспільних потрясінь (досить згадати, приміром, Францію 60-х років ХХ століття з масовими студентськими виступами) на політичну арену вийшла молодь, причому нині “віковий ценз” цієї категорії учасників акцій громадянської непокори значно знизився. Разом з природно властивими їй рисами і якостями — такими, як брак життєвого та політичного досвіду, надмірна і нерідко агресивна емоційність, тощо, виразно дали про себе знати й інші спонукальні мотиви. У тому числі й особливо - деморалізація суспільства, подвійні стандарти, всеосяжне лицемірство, відсутність умов для реалізації життєвих проєктів і породжена цим невпевненість у завтрашньому дні. Загалом молодь загострено відчуває і переживає такі гримаси нашого буття і з особливою нетерпимістю до них ставиться, що дає підстави розглядати її і як індикатор сьогоденного стану та проєкцію майбутнього нації, і як оголений її нерв.

Дуже специфічною була інформаційна компонента революційної ситуації, зміст і сутність якої визначили два основних фактори — знамениті темники та інформаційна асиметрія. Перші, як інквізиторськи знущальна і витончена форма цензури, позбавляли самостійності й ініціативи журналістів, водночас каталізуючи нарощування в їхньому середовищі спротиву, а односторонність контакту в форматі “автор, ведучий, коментатор — читач, глядач, слухач” надавала практично необмежений простір для маніпулювання громадською думкою і суспільною свідомістю.

Журналістське “повстання” проти обмеження свободи творчості було, можливо, і дещо запізнлим, але його наслідки дуже істотно вплинули на розвиток загальносуспільних процесів, еволюцію громадської думки та на переформатування політичного спектру України.

Нарешті, до всього цього слід додати і “революцію регіонів”, точніше регіональних еліт. Відмінності в історичному минулому, рівні економічного і культурного розвитку, соціально-психологічному потенціалі теж відігравали — і продовжують відігравати - далеко не останню роль у перебігу, формах вияву та результатах революційних перетворень.

Річ не тільки у незаперечній різниці між переважно аграрним Заходом та промисловим Сходом, індустріальним Донбасом і постіндустріальним Києвом, де сконцентровано фінансовий капітал та реальні важелі політики. Подібні відмінності тією чи іншою мірою властиві більшості держав. Біда в тому, що у нас дехто ревно заходився перетворювати їх, використовуючи різницю у політичних позиціях та геополітичних орієнтаціях кандидатів на пост глави держави, на лінії громадянського вододілу і суспільного розколу.

Разом з тим навіть побіжний аналіз та систематизація складу тих, кого залучила до своєї орбіти “помаранчева революція”, підводять до принципово важливого висновку. Різновекторність, соціальна та політична строкатість її учасників, включаючи тисячі і тисячі людей, яких взагалі важко віднести до якихось організованих і структурованих сил, засвідчує, що це був не інспірований і профінансований кимсь підкоп під державні підвалини, а єднальний протестний порив проти набридлої влади, застиглої і незворушної у своїй закостенілості державного істеблшменту, кланово-олігархічної заангажованості політики й економіки.

Майдан і все, що він уособив, стали для цього широкого суспільного конгломерату і полем, і засобом боротьби за вільне волевиявлення, на захист громадянських прав, людської честі і гідності.

Не все у протестних акціях виглядає бездоганно з правової точки зору, це правда. Але, з

іншого боку, була негнучка, щоб не сказати гостріше, позиція влади, її, як б сказав, демонстративні, визивні дії або бездіяльність у кульмінаційні і найбільш загрозливі моменти політичного протистояння - що, повторюю, дуже скидалося на заохочення чи її провокування вибуху насильства, як приводу для застосування силового варіанту.

Важко уявити, у що б це вилилося, що сталося б у разі прямого зіткнення величезних людських мас. Але не сталося — ні зриву виборів, ні силового варіанту, ні чогось іншого, що могло ввергнути Україну в горнило незбагнених випробувань.

Сьогодні можна скільки завгодно говорити про політичний характер відомих рішень Верховної Ради і Верховного Суду. Але при цьому не слід забувати, що саме вони відкрили єдиний за даних обставин вихід, розрядили гранично напружену політичну атмосферу і стали тим проблиском надії, що дав змогу відступити від безодні громадянського конфлікту.

Нам допомогли в цьому й увага всього світу, участь авторитетних представників іноземних держав та міжнародних організацій. Але вирішальне слово сказав сам український народ, якому виборча епопея допомогла глибше осягнути своє власне єство, сутність своєї Вітчизни і по-синівськи задуматися над її місцем, роллю та подальшою долею в сучасному глобалізованому світі.

Водночас є підстави сказати, що в ті неспокійні дні відбулася друга після здобуття незалежності світова “презентація” української держави. Міжнародне співтовариство відкрило її ще раз — для когось досі невідому, для когось несподівано нову...

До цієї новизни повинні уважно, пильно та відповідально придивитися і ми самі — крізь призму особливостей та уроків щойно пройденого і пережитого. Це потрібно для того, щоб якомога швидше і з меншими втратами усунути наслідки недавнього протистояння (а з урахуванням того, що воно ще не завершилося — не допустити нових його рецидивів і тим паче загострення) та визначитися, куди і як йти далі.

Не буде перебільшенням сказати, що відмінності у політичних, культурно-мовних, етнічних та всіх інших вимірах і критеріях, які різко загострилися або були штучно гіпертрофовані під час президентської кампанії, сфокусувалися і поляризувалися в особах її фаворитів. Це властивість і наслідок традиційної персоніфікації української політики, завдяки чому обидва основні кандидати виглядали радше кумирами, ніж лідерами. А це поняття не тотожні: у ставленні до кумира переважає не підтримка його поглядів, позицій, концептуальних положень передвибірної платформи, тобто прагматичний раціоналізм, а дуже своєрідний, мінливий і непередбачуваний сплав індивідуальної та групової психології, емоцій та пристрастей і вплив оточення.

Доведене до критичних температур, це неспокійне середовище остигатиме і заспокоюватиметься дуже повільно. Цілком очевидно, що продовження чи підігрівання таких процесів означало б зведення нанівець результатів усіх попередніх зусиль і реанімацію загрози розколу країни. А отже, за жодних обставин не можна переносити емоційні надмірності на післявибірний період, коли настає час конкретної і предметної роботи, усталити поділ людей на переможців і переможених, “наших” і “не наших”, а ще більше - звести все до зміни одного різновиду корпоративно-кастової політики та практики на інший. Це звернення однаковою мірою адресується як тим, хто ще не позбавився агресивно-ейфорійного максималізму, так і тим, кому треба переступати через дійсні й уявні кривди, образи та розчарування.

Якщо вважаємо себе громадянами, патріотами та дітьми України, то треба думати насамперед про неї.

Мою віру в такий розвиток подій підтримує той принципово важливий факт, що політичне та суспільне протистояння, за грандіозного його розмаху та критичних загострень, все-таки пройшло під знаком незастосування насильства. Українським “ноу-хау” в розв’язанні конфліктних вузлів стали, на відміну від відомих зарубіжних варіантів, переговорний процес, діалог влади й опозиції за участю впливових іноземних учасників, яка сприяла, крім усього іншого, взаємному

виконанню досягнутих домовленостей.

До ключових уроків і висновків цього періоду однозначно відношу і реальні якісні зрушення в еволюції українського парламентаризму. Зробивши вирішальний внесок у подолання кризи та вироблення мирного алгоритму цього дуже непростого процесу, Верховна Рада компенсувала своїми ініціативами, рішеннями і діями той вакуум влади, який виник у ході президентських перегонів в Україні. А заодно довела життєву необхідність такого аспекту конституційної реформи, як дифузія, перерозподіл влади, усунення і запобігання асиметрії між її гілками у бік підвищення ролі парламенту. Який нині має стати — і це вже спостерігається — ферментом, прискорювачем консолідаційних процесів в суспільстві, дієвим інструментом спрямування його енергії та активності у конструктивне, будівничче річище.

“Незакінчена” національна революція в Україні дала потужний імпульс перетворенню етнічної нації у політичну. Тобто таку, яка має свій соціальний ресурс і політичний авангард (насамперед середній клас), прихильна до загальнолюдських цінностей, демократичних, цивілізованих норм, правил та стандартів життя і наполегливо шукає оптимальну формулу своєї національної ідеї.

Зважених та неупереджених підходів потребує ідея децентралізації, що визріла останнім часом і переходить у практичну площину. Якщо відкинути крайнощі, що стали емоційною реакцією на політичні виклики та виборчі невдачі, то треба визнати, що сепаратистсько-федералістське збурення є і сигналом про недосконалість адміністративно-територіального устрою держави, її регіональної політики.

Це тема окремої великої розмови, але слід було б уважніше придивитися до принципу унітарної децентралізації, який добре себе зарекомендував і успішно діє у багатьох європейських державах. Гармонізуючи інтереси територій і держави, поєднуючи розширення повноважень місцевих органів з ефективним державним наглядом тощо, він міг би стати орієнтиром для розробки законодавчого підґрунтя адміністративно-територіальної реформи в Україні.

Щодо геополітичних чинників, то серед них я відзначив би, по-перше, прорив України в інформаційно-політичній сфері і зміну ставлення до неї з боку як провідних політичних гравців сучасного світу, так і міжнародного співтовариства загалом. Хоча до досягнення основних стратегічних цілей у цій сфері ще треба пройти певну, і досить чималу, дистанцію. Зокрема, час уже долати розхристаність зовнішньої політики, яка відчутно шкодила її цілеспрямованості та ефективності. І взагалі, всесвітня увага та високі ступені оцінок повинні не лише тішити і тим більше не заколисувати, а спонукати, зобов'язувати — як і очікування українського суспільства — до невідкладних, системних та продуманих дій по всьому фронту задекларованих перетворень.

По-друге, сьогодні вже можна констатувати: з подій в Україні остаточно відійшов в історію Радянський Союз — разом з чимись надіями на його реставрацію в тих чи інших формах. Без такої потужної і, так би мовити, системоутворюючої складової, як Україна, плани подібного відродження стають віднині чистою водою утопією. Бо народ, держава, які чотирнадцятий рік живуть за умов незалежності, а нині стали піонерами кардинальних демократичних перетворень на пострадянському просторі, вже ніколи і нізащо не погодяться на свій попередній “союзний” статус.

У цьому нездоланна логіка нашої новітньої історії.

Час поглибленого аналізу, оцінок та висновків ще попереду; відсіється випадкове, наносне, другорядне, щось буде уточнене, скориговане чи переглянute. А сьогодні незаперечне одне, головне й визначальне, і хотілося б повторити це ще раз: у родових муках та болях переходу від посттоталітарного буття до демократичного в Україні вперше так переконливо продемонструвало свій потенціал громадянське суспільство. “Помаранчева революція” стала одночасно і його породженням, і могутнім імпульсом для дальшого розвитку та утвердження.

Наш народ, держава витримали дуже непростий і нелегкий тест на зрілість та життєздатність. Тепер справа за тим, як будуть використані нові можливості. А перш за все —

для того, щоб вивершити демократичну й ефективну систему влади, здатну згуртувати націю, сприяти утвердженню і зміцненню інституцій, які б акумулювали і транслявали сукупну волю народу та добивалися втілення її в життя. І, безумовно, рука об руку з цими громадянськими інституціями працювати.

Чи послідує за спалахом “помаранчевої революції” предметна, осмислена й результативна робота, чи не буде опущено планку, яку так високо підняв для себе український народ — вирішувати нам.

